

«Крилаті слова»

Степан Васильченко

ВИТРИШКИ

Щоп'ятниці бував у нашому селі базар. Несуть мама продавати молоко, прошуся і я з ними.

— Що ти будеш там робити,— кажуть мені мама,— витрішки продавати?

А мені що б не продавати — все одно, аби взяли.

— Добре,— кажу,— буду продавати витрішки.

Тато засміялись, кажуть до мами;

— Хай іде, буде гладишок дивитися, щоб часом не вкрав який біс.

Пішли.

По дорозі я все сіпаю маму за полу та розпитую про ті витрішки.

Мама вже й говорити не хочуть про них, а я все допитуюсь.

Набридло мамі слухати мене, вони й кажуть:

— Прийдеш на базар, витріщиш очі,— ото й будуть витрішки.

Не зрозумів я цього, а далі вже не розпитую, бачу — сердитимуться.

Прийшли на базар, стали в тому ряду, де молоко продають, і собі розташувалися.

Людей на базарі — тиск: те продає, те купує— кожний заклопотаний.

Коли це з шаблюкою при боці стражник іде (за царів були такі посіпаки — стражниками звалися), руки за спину позакладав, козирок ізсунув на потилицю, никає по ряду та зазирає, позіхаючи, бабам у кошики. Так ніби мене хто штовхнув іззаду.

— Мамо! — гукаю на весь базар.— Оце той, що витрішки продає?

Мама сіп мене за руку, кив на мене оком:

— Мовчи, вража дитино!

А жінка, що в ряду стояла поруч, зирнула з мамою, осміхнулась, далі нагнулась до мене та нишком і каже:

— Оце він самий, сину...

НЕСЛУХНЯНИЙ ГЛЕЧИК

Був у нас мальований глечик для води, спозадавня був та й іще, може, жив би та й жив, коли трапилось таке.

Раз мама топила в печі, я пустував: зачепив ключкою той глечик за вушко та й тягаю по полу. Мама насварилися:

— Грай, глечику, грай, підеш без вушка!

Я почув теє, сам собі дивуюся, чого це мама не на мене гримають, а на глечика, та й радий тому, "аби не на мене",— думаю, далі граюся з глечиком, як і раніше грався. Коли це глечик — хрясь! — з полу додолу — розлетівся в черепки.

"Угадали мама — розбився-таки вражий глечик",— думаю собі.

Побачивши теє мати, та мовчки за віника.

А я бачу це та й думаю:

"Ну, ну, що буде далі? Невже ж оце мама будуть бити неслухняного глечика, що розбився?"

А про себе й байдуже. Мама підійшли ближче, та не глечика, а мене — віником по руках, по руках!

— А не я ж тобі казала — не грайся з глечиком, бо розіб'єш! Бо розіб'єш!

— Мамо! Ви ж не мені, то ви глечикові казали! — репетую.

— Глечик глухий, а ти ж із вухами, сякий-такий сину. Не тебе ж глечик, а ти його по полу волочив!

Та й знову, та й знову.

"От тобі й маєш,— думаю,— на кого сварилися, —а кому досталося".

ЧИ ВСЕ ОДНО?

Сиділи за обідом.

Мама розповідали, що в однієї жінки помер чоловік і покинув багато малих дітей.

Великі розмовляли про ту вдову, про діти, жаліли їх, а менші слухали. А мені теж хочеться сказати і своє слово.

— А цитьте,— пожартував дід,— Андрійко наш надумався, говорити буде.

Я проковтнув, що було в роті, й почав казати:

— Дядина казали, що ті діти такі малюсінькі, як пшоно.

Хто був за столом — в регіт.

— Їй-богу ж, так казали,— божуся.

Всі ще дужче сміються. Я в сльози:

— Мамо, чого вони сміються з мене?

— О, а ти вже й плакати,— ти не так кажеш, то вони й сміються.

— Може, дядина казали, що ті діти дрібні, як каша, н не як пшоно.

— А хіба ж... не все одно... що каша, що пшоно...— крізь плач вимовляю.

Вийшло якось це до прикладу. Стало ще смішніше. Наш Максим, що підо мною, був дуже смішливий, то мусив вже під стіл лізти.

Довго не забували мені того пшона. Знали вже про це й дядьки, й тітки.

А діти, що я з ними гуляв на вулиці, як посердимося, то й починають дразнити:

— Андрійку, чи все одно, що каша, що пшоно?

ДЕ ТАКІ ЯТКИ?..

Занедужала наша тітка Марина. Думали, що вмере. Пішли ми з мамою одвідувати недужої.

Лежить тітка на полу, губи смагою взялися, голова білою пов'язана хусткою. Коло неї сидять дві жінки, кладуть до голови лід, потихеньку розмовляють.

Тітчина дочка, дівка Маруся, стоїть, схилившись на стіл, зажурилась, а малий хлопчик, Матвійко, що був у своєї мами дуже мазаний,— тому байдуже, жирує на подушках та вигукує, аж у вухах лящить.

Кілька разів йому казали:

— Не пустуй, Матвійку, бо в мами головка болить!

Матвійко й вухом не веде.

— Годі, Матвійку,— вже кажуть йому з серцем,— бо як будеш жартувати, то мама вмере.

— То що? Хай умирають,— озивається Матвійко.

— А як же будеш жити без мами: хто тобі випере сорочку, їсти наварить?

— Ми собі другу купимо.

Тоді друга жінка, та, що доглядала недужої, зітхнула, похитала головою та й каже:

— Ні, сину, не купиш: немає тих яток, щоб продавали рідних маток.

— І на базарі немає?

— Немає, сину.

— І на ярмарку?

— І на базарі, і на ярмарку, і на всьому світі не знайдеш рідної мами, як цю втеряєш.

Почувши цеє, дочка Маруся припала головою до столу й почала гірко плакати.

Примовк і Матвійко, задумався, а далі підійшов до матері, дав того бублика, що дали йому за гостинця:

— Нате, мамо, та не вмирайте.

Недужа мати звела на нього стражденні очі і ніби осміхнулась.

ДОБРІ ОЧІ

На нашому кутку був хлопець Архип. З ним нам не веліли товаришувати, бо він був злодійкуватий дуже й брехливий.

Пішов той Архип до своєї бабусі — кликати в гості, а бабусі вдома нема. Він тоді знайшов ключа, одімкнув комору, нагибав у скрині глечик із медом і впорав його мало не ввесь. На другий день бабуся зустріла його серед вулиці, питає:

— Нащо ти, Архипе, виїв мій мед?

— Їй-богу, я не їв! Їй-богу, я не їв! — божиться Архип, а в самого очі так і бігають то сюди, то туди.

— Хоч би ж ти не божився вже даром,— каже йому бабуся,— дивись, он у тебе й досі рукава в меду.

Архип зирк: справді рукава його вимазані медом. Нема вже чого йому казати, то він стоїть мовчки та тільки очима лупає.

— Оце й не сором тобі у вічі мені дивитись? — соромить його бабуся.

А старий Кутувенко городив лісу коло свого двору, чує те та й каже:

— Добрі очі все перелупають.

Побіг після того Архип на майдан, знайшов хлопців, хвалиться:

— От у мене очі, так очі. Все перелупають!

Хлопці, почувши теє, та в регіт:

— То ж на злодія тільки кажуть так, дурний ти. То ж так із злодія сміються.

СИРІТСЬКЕ СОНЦЕ

Поніс я колись сокиру до нашої сусідки, що осталась того року з малими дітьми вдовою,— кригу треба було їй коло криниці обрубати. Увійджу в хату — сидить на лавці якась жінка, а сусідки немає, у льох пішла по картоплю. Сів і я на лавці, дожидаюсь.

В хаті холодно: вікна понамерзали, стіни змокрили, з рота йде пара. Двоє менших дітей — Катруся й Гриць сидять в одних сорочечках на полу. Од холоду аж посиніли, мох на їх устав, а зуби аж бринять. Понапинали вони сорочки на колінця, позгиналися, боязко в щось граються. Прислухаюсь: одно заплющить очі, підійме головку, а друге питається:

— А тепер що ти бачиш?

— Бачу квітки, а по квітках літають метелики, рожеві, сині, золотенькі.

— Тепер — я! Тепер — я! — перебиває першого друге. Далі також заплющує очі і підводить головку вгору.

— А я бачу літо, ростуть яблучка рясно-рясно, та такі червоні, та солодкі-солодкі...

— Тепер тобі тепло? — питається більшеньке.

— Те-епленько...— одказує друге, а само аж цокотить зубами.

А та жінка, що сиділа на лавці, зітхнула, повернулась до мене та й каже:

— Ой леле! Правду ото кажуть: сироті сонечко мріється, а воно й справді гріється...

ЗОЛОТА ДІЖА

Про нашого діда казали, що він уміє злодіям одводити очі. Ніби й справді він щось таке мав.

Їдемо оце до схід сонця в поле. У полі скрізь лежить іще клубками густий туман. Покаже він батогом у поле й гукає:

— А глянь, глянь, скільки ото сивих кабанів понаганяв він у поле. (А хто саме понаганяв, про те не каже.)

Глянеш туди, очам своїм віри не доймаєш — той туман уже не туман: все поле, скільки його очами зведеш, забито чередями сивих кабанів. І вже поки не розійдеться він, все буде маритися, що то сунуть кудись, не потовпляться сиві кабани.

Або так: спиниться серед двору, довго-довго дивиться на небо.

А далі:

— Біжи сюди, я тобі загадку загадаю.

Прибіжиш.

— Яку?

— А ось яку: біжать коні вороні, на них узди порвані.

Одгадую і так і сяк — не виходить.

— Ні,— каже,— так ти не вгадаєш, глянь краще вгору.

Глянеш.

— Ну, що ти побачив там?

— Хмари, а більш нічого.

— Подивись краще, може, то й не хмари.

Тільки він скаже, так, зразу ніби очі тобі розплющатся: вже немає хмар — то табуни сполоханих, розпужаних диких коней скільки духу мчаться понад хатами, понад садами, понад церквою, хвости та гриви на вітрі порозпускавши. Летять кудись, летять, і краю їм немає.

Дід же скаже та й піде собі, а ти як станеш, то й стоїш мов укопаний, та й дивишся, і про все на світі забудеш — ніби справді заморожений.

Було це якось улітку увечері. Посеред двору на колодках сиділи всі наші: тато й мама, старша наша сестра і дехто з сусідів. Гомонів між ними й дід: розповідав, здається, байку про німця-астронома, що зайшов ночувати в село до чоловіка.

А я кругом двору, ніби той об'їждчик, хвицаючись і тоненько іржучи, ганяю безперестану на хворостині. А більші діти, як галич, збили ярмарок коло ями, що ромашами та кропивою позаростала: в дворі у нас почали копати глинище. Стрибають через яму і в яму, один одного пхають, сиплються землею, як борошно, м'якою, галасують, геть-геть луна ходите". У дворі стоїть такий ярмарок, що за малими великі одне одного не чують.

— Та вгамуйтеся! Не кричіть! Не казіться! — тільки й чути раз по раз з колодок.

— Та й чого це вони дуріють так сьогодні?

Далі до діда:

— Хоч би ви, діду, поробили їм що-небудь, щоб вони хоч на часину примовкли.

— Я їм пороблю! Я їх зараз усіх в поросят поперекидаю,— жартує дід.

А нам ще веселіше од того.

На подвір'ї було темно, а далі почало чогось видніти. Ті, що на колодках сиділи, чогось примовкли і дивились всі в один бік. За нашим двором темніли городи, за городами верби рядами з долини верхи аж до неба попіднімали, а геть-геть за вербами, де вдень, як море, квітувала пшениця і звідкіль увечері вітер тільки її дух приносив, там червоно червонілося, ніби десь у полі огонь пастухи розкладали.

— Андрійку, гов! — гукає дід.

— Чого-о? — одгукуюсь десь за повіткою.

— Скачи сюди, покажу диво!

— Дурите! (Ми з дідом товаришували.)

— Далєбі, ні.

Я хльоскаю батїжком із валу свого вороного й шумлю до діда:

— Ви, діду, кликали мене?

— Іди сюди! — Дід бере мене на руки, я спершу пручаюсь, боюся, що дід мене догори дригом поставить. Дід бере силою.— Дивись — чи бачив ти таке: за лісом, за пралісом золота діжа сходить.

Я примовк. Далі як не закричу, як не загаласую:

— Ай-яй-яй! Дивіться! Що воно таке?

Інші діти од ями на той галас вистрибом. Поставали на колодки, попідіймали голови.

Там за вербами викочувалася вгору в колесо завбільшки золота діжа, на очах сходила, червоніла сама, і небо червоніло. А назустріч їй вершечками засяяли верби, мовби золотими перами втикались.

Тихо стало, як у церкві.

А далі вже я догадався та як крикну:

— Та це ж місяць зіходить!

Всі засміялись:

— А ти ж думав і справді діжа?

Що місяць, то місяць — всякий бачив, але, як зразу показалось, так уже й увесь вечір здавалося, що то золота діжа сходить. Діжа, та й край, хоч тобі що...

Діти посідали на краю ями, ноги вниз поспускали і розмовляли вже тихотихенько, мовби боялися сполохати те повнеє диво. Хтось пригадав із хлопців загадку про місяць:

"Серед моря-моря — червона комора".

Другий — другу:

"Вийшов гість, став на поміст та й розпустив коні по всій оболоні".

Спершу загадували про місяць, про зорі, про сонце, а далі й усякі інші.

А чарівна діжа сходилa, сходилa та й потекла через край... Золоте тісто розплилося по всьому двору й городу.

Обмокли в золоті білі пахучі романи, позолотився волохатий полинь, заяскрилась, засвітилась кропива.

Спершу не було видно, а тепер застовбурили на городі соняшники...

Навіть чорне колоддя серед двору й те покроплене золотим тістом. А на колодках між темними поставами аж сяє в білій сорочці веселий чарівник дід, що наворожив нам цей золотий вечір.

СОН

Сон кучерявий, пелехатий, легусінький, як пух...

Мені і досі здається, що його бачив очима.

Це було вночі, коли всі в хаті спали. Я був тоді невеликий хлопчик, а наш Петько ще лежав у колисці. На той час він нездужав. Ніч була ясна й видна, тихая. Чогось я пробудився серед ночі та й не сплю, впало мені в вічі, що поверх мене на рядні якогось гілля понакидано. А то — тінь од ясеня, що росте в нашому городчику під вікном. Чудно мені чогось. Озирнешся по хаті — хата ніби не наша: не наша, та й годі, хоч буди тата або маму. Аж ось у колисці заквилила зо сну дитина. Дитина заплакала, і зараз же за тим мамина невсипуща рука загойдала в темряві колиску. Мені зразу здалося, ніби темрява в хаті розсунулась, стало радісно і спокійно: мама в хаті, то й хата мусить бути наша. Дитина не втихала, дедалі плакала все дужче й дужче.

Тоді мама якось чудно кашлянули, ніби орган серед ночі забринів, і заспівали. Дивний мені здається і той серед ночі голос, і той тихий спів. Я нишком зводжу трохи голову, вслухаюся. Мама розповідають стиха:

Ой ходить сон по вулиці

У біленькій кошуленці.

Тиняється, хитається.

До хатоньки питається...

Мені аж жарко стало, і я прожогом схопився з постелі. Мені здалося, що справді хтось у білому тиняється коло нашої хати.

— Ти чому не спиш? — голосніше обізвалася до мене мама.

А я до них тихесенько, ще й пучкою показую:

— Я піду побачу.

— Кого побачиш?

— Того хлопчика.

— Якого, сину?

— А що в біленькій кошуленці...

.....

Мама трохи помовчала, а Далі я почув уже не той ночний потаємний голос, а такий, як завжди буває вдень:

— Лягай, дурнику, спи! Хто тепер поночі буде ходити?

Мені здалося, що мама не хочуть мені, більшому, того сказати, що нишком розповідають маленькому Петрусеві.

— Та то ж тільки так співають про сон малим дітям, а ти великий та й повірив. Лягай, кажу, та й спи! — велять мені мама.

Я послухався, ліг. Мама перестала співати. Коли згодом, коли я вже почав дрімати, знову заграло, тільки вже так тихенько, мов десь далеко-далеко, в сопілку:

Ой ходить сон коло вікон,

А дрімота коло плота.

Під вікном, де росли у нас квіти, здалося, зашелестіло щось. Ніби аж у шибку постукало. Я притаївся, дослухаюсь. Але той спів лине од мене все далі

й далі, а надо мною ніби стиха шумить тільки дерево рясне. Дерево шумить, а мене вода несе та все поміж зеленими лісами... А там усякі квітки процвітають: блакитні, жовтогарячі, червоні, спершу маленькі, а далі все більші й більші. Я вже все забуваю, тільки на квітки дивлюся.

Відразу ніби струна увірвалась, і знову посунула звідкілясь темрява. Прокидаюсь: "Що це?" В хаті тихо — мовчить дитина, не співають мама. Я хочу повернутись — аж хтось держить, борюсь — не пускає. Ні голосу подати, ні очей розплющити. І тоді, коли я став засинати, здалося, що швидко й без усякого рипу одчинилися двері, а звідти, з темряви ніби біла хмаринка плине... Ближче: у білій льолі хлопчик. Очі йому заплющені, руці розставлені, кучері, мов із льону. Ступає полегусіньку-полегусіньку, мов боїться на що-небудь спіткнутися. Хитається, водить руками, полапки наближається до колиски, тихо, як пух.

Хтось знишка шепнув мені:

— Це сон.

Пробудився тільки тоді-, як припекло сонце. У нас уже всі давно повставали. Протираю очі, а тато питають мене:

— Ну, то якого ти хлопчика бачив уночі?

"Як це вони знають?" — попершу я здивувався.

Коли бачу — коло печі осміхаються мама. Десь уже всім розказали, що було вночі.

ЧАРІВНА КНИЖКА

Дечого багато забулося з того часу, а про те, як уперше завітав у нашу хату отой селюк, що його намальовано в кожусі та в шапці, про те пам'ятаю й тепер.

Вечір. Зайшло якесь свято. Батько за столом читають з книжки "житіє". Обік їх, склавши руки на грудях, сидять на лавці за день наморені мати. Не слухають — своє щось думають. Тихо-тихо хлюпоще водою коло печі сестра —

косу миє. А нас троє малих хлопців — на печі — поринули в казки, аж вуха горять.

...Гудуть по хаті нудьгою дрімотні з святого письма слова, а на печі казки, аж шумлять:

Бур-ку-ку, сестро моя,

Бур-ку-ку-ку — вийди сюда,

Бур-ку-ку-ку — щось тобі дам,

Бур-ку-ку-ку — на, заховай.

Коли це — рип двері — озивається в хату щось чуже. Ми — голови на комина, придивляємось.

Сива шапка набакир, керея наопашку, в одній руці суковатий ціпок, у другій — в синіх палітурках книжка. Струшує з себе мряку. Неясно горіло в нашій хаті світло — ніхто зразу не впізнав. Тільки ж розслухали мову, так усі в один голос і загомоніли:

— Хома! Хома приїхав.

Кидаємо недоказану казку,— з печі.

Хома — наш брат у перших, високий, стрункий парубок, що служив в економії десь під Миргородом.

Веселий Хома, співучий та балакучий, що завжди, як прибуде в гості, то відразу і в хаті повиднішає.

Так і тепер: тільки Хома на поріг — всі ті святі дрімоти, як вітром, із усіх звіяло.

Батько—"житіє" набік, сам із-за столу, радий-радий:

— А-а, Хома Аксентович!..

Мати, сестра заметушились:

— Проходь, Хомо! Сідай, Хомо! Розкажуй, Хомо!

Незабаром хата ніби голосніша стала.

Нас, малих, знову на піч загнали — долівка холодна, а ми босі, то щоб не достали кашлю. Сідаємо ми, як і сиділи, спинами до комина, поганяємо далі:

Бур-ку-ку-ку, вийди сюда...

Бур-ку-ку, сестро моя.

Коли чуємо...

Одразу стало в хаті тихо. Так тихо, ніби всі кудись повиходили. Визираємо: ні — всі коло столу. Посхилялися над тією книжкою, що приніс Хома, роздивляються. Далі знову тато почали читати. Думали, "житіє", — аж слухаю: мов грім по хаті заgrimів — залунали нечувані, дивні, нові у нашій хаті слова з книжки, що од них чогось мурашки полізли поза спиною.

Думи мої, думи мої,

Лихо мені з вами.

Чого стали на папері

Сумними рядами?..

Добре пам'ятаю: мов який вітер позносив нас, малих, із печі.

Гунули, як груші, на припічок, додолю, бігли, самі, не знаючи чого... Прибігли, за стіл посідали, повітріщали очі, нічого спершу не розуміючи.

Про що саме читали, тепер забув уже, пам'ятаю тільки, що ввесь час було чудно, і дивно, і радісно, ніби в хату до нас завітав разом з Хомою ще якийсь чарівний гість. Та ще пам'ятаю, як сестра наша за плечима в матері витирала сльози рукавами.

Спершу читав Хома, потім батько, потім знову Хома.

Далі всі розглядали якогось селяка, що був намальований в початку книжки. Показували й нам: вусатий такий, зажурений. Як був у кожусі та в шапці, так його й змалювали. Була розмова про того селяка, але мало що ми тямали в тому. Тільки й зрозуміли, що цей чоловік за бідних людей з царями змагався; тепер сидить десь у темниці.

Ми почали були розпитувати, яка то темниця.

— Цур їй — отака,— одказала нам мама коротенько.

Довго ще говорили вони про нього — ми вже малі й спати вкладалися, а вони ще говорили.

А як став я засинати, стало мені здаватися, що в грудях у мене гуде тихо-тихо, лагідно. Було радісно й дивно: ніби я не Андрій, а якийсь орган, що чогось сам собі стиха грає. І тільки одчувало вухо, що то батько знову почали вичитувати з тієї чарівної книжки.

Перебендя старий, сліпий.

Хто його не знає...

.....